

ONTWIKKELINGSSTIMULERENDE ACTIVITEITEN

stimulering van de ontwikkeling van cognitieve en adaptieve vaardigheden

In het algemeen verloopt de ontwikkeling van personen met ernstige meervoudige beperkingen anders dan die van hun leeftijdsgenoten zonder beperkingen. In wat volgt, wordt ingegaan op twee deeldomeinen van deze algemene ontwikkeling, namelijk 'cognitieve vaardigheden' en 'adaptieve vaardigheden'. Ook op deze domeinen kent de ontwikkeling van personen met ernstige meervoudige beperkingen een ander verloop.

Over de cognitieve ontwikkeling van mensen zonder beperkingen kunnen in de literatuur verschillende soorten theorieën worden teruggevonden (bvb. informatieverwerkings-, sociaal-culturele- en core knowledge theorieën). Deze theorieën bevatten visies op onder andere de inhoud van de cognitieve ontwikkeling en factoren die deze ontwikkeling kunnen stimuleren. Ontwikkelingsstimulerende programma's voor personen met ernstige meervoudige beperkingen zijn meestal gebaseerd op deze theorieën over de 'normale' ontwikkeling. Men neemt dan aan dat personen met ernstige meervoudige beperkingen in het algemeen voor dezelfde ontwikkelingstaken staan dan baby's en kinderen met een zelfde ontwikkelingsleeftijd. Waar de meeste baby's en kinderen deze ontwikkeling op een vrij spontane manier doormaken, hebben personen met ernstige meervoudige beperkingen vaak meer expliciete, meer intensieve en soms ook andere stimulatie nodig om door te groeien naar een volgende fase in de ontwikkeling.

De meeste programma's ter stimulering van de cognitieve ontwikkeling bij personen met ernstige meervoudige beperkingen zijn gebaseerd op de theorie van Piaget. Piaget stelt dat de normale cognitieve ontwikkeling volgende stadia doormaakt: het sensomotorische stadium (0-2j), het preoperationele stadium (2-7j), het concreet operationele stadium (7-12j) en het formeel operationele stadium (12+). In elk van deze stadia staat een persoon voor verschillende ontwikkelingstaken. Zo zal hij bijvoorbeeld rond 4 à 8 maanden moeten leren dat een voorwerp dat bedekt wordt met een doek niet verdwenen is.

In wat volgt, worden ten eerste enkele artikels en boeken weergegeven die één of meerdere theorieën over de algemene cognitieve ontwikkeling uiteenzetten. Vervolgens worden er referenties aangehaald van literatuur over activiteiten die de specifieke cognitieve ontwikkelingstaken kunnen stimuleren, waarvoor een persoon met ernstige meervoudige beperkingen op dat moment in zijn leven staat. Verschillende ontwikkelingstaken komen aan bod en dit op verschillende domeinen (o.a. de domeinen vocale en gedragsimitatie, objectpermanentie en middel-doel relaties).

Ook op het vlak van 'adaptieve vaardigheden', loopt de ontwikkeling van mensen met ernstige meervoudige beperkingen anders. Ook op dit domein

wordt aangenomen dat personen met ernstige meervoudige beperkingen de meeste adaptieve vaardigheden niet spontaan verwerven.

In de literatuur worden methodieken en activiteiten beschreven die de ontwikkeling van verschillende adaptieve vaardigheden bij mensen met ernstige meervoudige beperkingen kunnen stimuleren. Met betrekking tot de individuele cliënt, kunnen uit dit aanbod vaardigheden geselecteerd worden die men wenselijk en haalbaar acht. In de meeste literatuurdocumenten worden de verschillende vaardigheden gerangschikt naar complexiteit, wat een aanknopingspunt kan bieden met betrekking tot een beslissing over de haalbaarheid van een bepaalde vaardigheid voor een cliënt.

Algemeen onderscheidt men volgende domeinen van adaptieve vaardigheden: zelfredzaamheid, wonen, sociale vaardigheden, gebruik kunnen maken van diensten in de samenleving, zelfrealisatie, gezondheid, veiligheid, functionele schoolse vaardigheden, vrije tijd en werk. Op deze domeinen kunnen personen dan bepaalde vaardigheden ontwikkelen.

In wat volgt worden eerst enkele referenties van literatuur aangehaald waarin het begrip 'adaptief gedrag' wordt gedefinieerd. Vervolgens komen referenties aan bod verwijzend naar methodieken om de ontwikkeling van adaptieve vaardigheden bij personen met ernstige meervoudige beperkingen te stimuleren. Vooral vaardigheden op de domeinen zelfredzaamheid, wonen, gezondheid, veiligheid en functionele schoolse vaardigheden, komen uitgebreid aan bod. Adaptieve vaardigheden op andere domeinen worden elders op de site van Multiplus meer uitgebreid besproken of zijn minder relevant met betrekking tot deze doelgroep.

LITERATUUR/PRAKTIJKDOCUMENTEN

De cognitieve ontwikkeling van personen met ernstige meervoudige beperkingen

Carden, N. (1986). The development of cognition and perception. In J. Coupe & J. Porter (Eds.) *The education of children with severe learning difficulties. Bridging the gap between theory & practice* (pp. 101-125). London: Croom Helm.

In dit hoofdstuk wordt een perspectief op (de ontwikkeling van) cognitie weergegeven, dat gebaseerd is op de principes van Piaget. Zowel de ontwikkelingstaken in de 'sensorimotorische periode' (personen met een ontwikkelingsleeftijd van ongeveer 0 tot 2 jaar) als die in de 'pre-operationele periode' (personen met een ontwikkelingsleeftijd van ongeveer 2 tot 7 jaar), komen uitgebreid aan bod. Op het einde van het hoofdstuk geeft Carden enkele expliciete suggesties met betrekking tot het type leeromgeving dat deze ontwikkelingstaken kan stimuleren.

Hogg, J., & Sebba, J. (1986). A framework for considering early development. In J. Hogg & J. Sebba, *Profound retardation and multiple impairment. Volume 1. Development and learning* (pp. 28-87). London: Croom helm.

Op pagina 31-50 van dit hoofdstuk vindt men een uitgebreid theoretisch kader over de vroege cognitieve ontwikkeling en de verschillende stappen die een persoon hierin (kan) zet(ten).

Lehr, D.H. (1989). Educational programming for young children with the most severe disabilities. In F. Brown & D.H. Lehr (Eds.) *Persons with profound disabilities. Issues and practices* (pp. 213- 237). Baltimore, Maryland: Paul H. Brookes Publishing Co.

Lehr bespreekt op een kritische manier drie visies op leren bij personen met ernstige meervoudige beperkingen. Ten eerste geeft hij kritiek op een visie die aanneemt dat personen met ernstige meervoudige beperkingen dezelfde ontwikkeling doormaken als kinderen. Ten tweede stelt hij dat deze mensen vaak enkel zaken aangeleerd krijgen die functioneel zijn. Als laatste bekritiseert Lehr het feit dat men bij stimulering meestal enkel het volgende doel en niet het einddoel voor ogen houdt.

Macpherson, F., & Butterworth, G. (1988). Sensorimotor intelligence in severely mentally handicapped children. *Journal of Mental Deficiency Research*, 32, 465-478.

Dit artikel beschrijft een onderzoek naar de intelligentie van personen met een mentale leeftijd die lager is dan twee jaar, op de domeinen objectpermanentie, middel-doel relaties, vocale en gedragsimitatie, operationele causaliteit, objectrelaties in de ruimte en schema's om objecten te relateren. Naast de intelligentie op deze domeinen, werd ook de motorische ontwikkeling van de onderzoekspersonen onderzocht en werd er nagegaan of er een verband is tussen de twee.

Men concludeert dat de motorische ontwikkeling bij deze personen sneller loopt dan de intellectuele ontwikkeling. Domeinen in de intellectuele ontwikkeling die het laagst scoren zijn imitatie en objectpermanentie. Ook operationele causaliteit doet het niet zo goed.

Remington, B. (1996). Assessing the occurrence of learning in children with profound intellectual disability: A conditioning approach. *International Journal of Disability, Development and Education*, 43(2), 101-118.

Remington stelt dat, hoewel de meeste kinderen met ernstige verstandelijke beperkingen in staat zijn om te leren, ze hun vaardigheden vaak niet zullen verwerven op een zelfde manier als kinderen zonder beperkingen. In plaats van de sociale leerprocessen 'modelling' en 'verbale instructie', zullen zij zich meer beroepen op processen zoals habituatie en klassieke- en operante conditionering.

Adaptieve vaardigheden

American Association on Mental Retardation (2002). Multidimensionality of mental retardation. In *Mental retardation: Definition, classification, and systems of support* (pp. 39-48). Washington, DC: Author.

Op pagina 41-43 van dit hoofdstuk wordt 'adaptief gedrag' gedefinieerd.

Mori, A.A., & Masters, L.F. (1980). Defining and assessing adaptive behavior. In A.A. Mori & L.F. Masters, *Teaching the severely mentally retarded. Adaptive skills training* (pp. 23-41). Germantown: Aspen systems corporation.

Op pagina 23-25 van dit hoofdstuk wordt een uitgebreide definitie van adaptief gedrag gegeven.

Ontwikkelingsstimulerende activiteiten (toegespitst op de cognitieve ontwikkeling)

Fredericks, H.D.B. (1980). *The teaching research curriculum for moderately and severely handicapped: Self-help and cognitive*. Springfield: Thomas.

Dit boek geeft een overzicht van een volledig programma om de ontwikkeling van adaptieve en cognitieve vaardigheden bij personen met ernstige meervoudige beperkingen te stimuleren. Het boek is opgebouwd uit 10 hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk geeft men uitleg over hoe het boek is opgesteld en over hoe men het kan gebruiken. De verschillende hoofdstukken omvatten telkens één curriculumdomein. Elk curriculumdomein wordt opgedeeld in verschillende vaardigheden. Deze vaardigheden worden op hun beurt onderverdeeld in fases. Elke fase wordt nog eens onderverdeeld in stapjes. Op pagina 5 wordt een duidelijk voorbeeld gegeven ter illustratie van de opbouw van het boek. Ook wordt er uitgelegd wat men kan doen opdat een persoon een verworven vaardigheid zou behouden. Verder wordt een deel van dit hoofdstuk gewijd aan het gebruik van hulpmiddelen. In hoofdstuk 2 wordt een assessment-procedure uiteengezet. Deze procedure helpt de begeleider bij het bepalen van de beginsituatie van een cliënt, met andere woorden bij welke vaardigheid men het best kan starten. In hoofdstuk 8, 9 en 10 worden respectievelijk de domeinen 'voorbereidend lezen en lezen', 'schrijven' en 'nummers', behandeld. Vaardigheden die aan bod komen zijn bijvoorbeeld het vergelijken van kleuren, het vergelijken van vormen, het vinden van kleuren, een potlood vasthouden, een lijn trekken, een cirkel maken, tot 25 tellen, nummers vergelijken, etc.

Hogg, J. &, Sebba, J. (1986). Developing cognitive abilities. In Hogg, J. &, Sebba, J., *Profound retardation and multiple impairment* (pp. 90-131). London: Croom Helm.

In een eerste deel van dit hoofdstuk, worden er concrete manieren aangegeven om de ontwikkeling te stimuleren van personen met ernstige meervoudige beperkingen, die zich in de sensorimotorische fase van ontwikkeling bevinden. Grijpen, zuigen, causaliteit, een bewegend object volgen, objectpermanentie en gedragsimitatie komen aan bod. In het tweede deel behandelt men de stimulatie van de ontwikkeling in de preoperationele fase. Symbolisch spel, classificatie, nummers, meten, ruimte en seriatie, komen aan bod. Het gaat hier om een uitgebreid hoofdstuk, met zowel erg concrete beschrijvingen van manieren van stimulatie, als de meer abstracte en theoretische verklaring achter deze praktijken.

Lancioni, G.E., Abels, J., Wilms, E.H., Singh, N.N., O'Reilly, M.F., & Groeneweg, J. (2003). Microswitch responding and awareness of contingency in persons with profound multiple disabilities. *Perceptual and Motor Skills*, 96(3), 835-838.

Het doel van dit onderzoek is het aanleren van 'contingency awareness' bij adolescenten met ernstige meervoudige beperkingen. Men wil deze jongeren het besef aanleren dat een

bepaalde reactie, op een bepaalde stimulus, bepaalde gevolgen heeft. Een jongere die dit mechanisme voor een bepaalde prikkel doorheeft, zal op deze prikkel niet meer reageren uit pure excitatie maar met besef van de gevolgen van zijn reactie. In dit korte artikel wordt ten eerste uitgelegd wat 'contingency awareness' is. Vervolgens wordt het onderzoek bij verschillende adolescenten met ernstige meervoudige beperkingen voorgesteld. Afhankelijk van de mogelijkheden en voorkeuren van de individuele jongere, wordt er per jongere bepaald welke microswitch (een apparaat dat stimuli toedient), welke antwoorden en welke bekrachtigers er zullen gehanteerd worden. Tot slot worden de (positieve) resultaten van het onderzoek weergegeven en formuleert men enkele hypothesen over de redenen van deze positieve resultaten en over welke condities zouden geleid hebben tot minder gunstige uitkomsten.

Mechling, L.C. (2006). Comparison of the effects of three approaches on the frequency of stimulus activations, via a single switch, by students with profound intellectual disabilities. *Journal of Special Education*, 40(2), 94-102.

Dit artikel beschrijft een vergelijkende studie naar verschillende soorten stimuli en hun invloed op het 'contingentieleren' bij personen met diep verstandelijke beperkingen.

Norris, D. (1982). The stimulation of the profoundly handicapped. In D. Norris (1982) *Persons with profound disabilities. Issues and practices* (pp. 111-123). Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.

Norris beschrijft een aantal heel concrete activiteiten die de ontwikkeling van personen met ernstige meervoudige beperkingen kunnen stimuleren. Activiteiten die aan bod komen, zijn: activiteiten om de aandacht te leren richten op een object; 'peekaboo'; activiteiten die lichaamsbesef en zelfbeeld ontwikkelen; de activiteit 'praten met een bal' om sociale coöperatie te bevorderen en de activiteit 'nemen en geven' om sociale participatie te stimuleren.

Dit hoofdstuk biedt de lezer een aantal concrete activiteiten om de ontwikkeling van een cliënt te stimuleren. De meeste activiteiten zijn te situeren op het vlak van de cognitieve ontwikkeling, al is de grens met de stimulatie van adaptieve vaardigheden erg klein. In het hoofdstuk zelf wordt weinig ingegaan op de mechanismen achter deze activiteiten of de domeinen van ontwikkeling waar ze juist op gericht zijn.

Saunders, M.D., Timler, G.R., Cullinan, T.B., Pilkey, S., Questad, K.A., & Saunders, R.R. (2003). Evidence of contingency awareness in people with profound multiple impairments: Response duration versus response rate indicators. *Research in Developmental Disabilities*, 24(4), 231-245.

Dit artikel handelt over de interpretatie van het contingentieleren. Hoe kan ik nagaan of de cliënt werkelijk geleerd heeft wat ik hem hoopte bij te brengen?

Bij de aanvang van dit artikel, worden enkele werken gepresenteerd die verschillende condities beschrijven waarin het leren van contingentie al dan niet kan slagen. Vervolgens gaan de auteurs in op twee belangrijke condities die vaak vergeten worden, namelijk de manier waarop de reactie van de persoon bekrachtigd wordt (bvb. zolang de persoon reageert bekomt hij stimuli, slechts een aantal stimuli in een vaste tijd, een vast aantal stimuli en dan gedurende een bepaalde tijd geen, etc.) en de gevolgen hiervan voor de interpretatie van de 'contingency-awareness'.

Tawney, J.W. &, Sniezek, K.M. (1985). Educational programs for severely mentally retarded elementary-age children: Progress, problems, and

suggestion. In D. Bricker & J. Filler (Eds.), *Severe mental retardation: From theory to practice* (pp. 76-118). Reston: Council for exceptional children.

Met betrekking tot dit thema zijn de pagina's 82 tot en met 84 interessant. Op deze pagina's wordt een overzicht gegeven van een mogelijke inhoud van een curriculum voor lagere-schoolkinderen met een diep verstandelijke handicap. Een deel hiervan handelt over de cognitieve ontwikkeling. Er wordt een overzicht gegeven van de verschillende vaardigheden die binnen de vroeg-cognitieve ontwikkeling onderscheiden kunnen worden, zoals aandacht richten op een object, twee dezelfde objecten identificeren, etc. De verschillende vaardigheden werden gerangschikt van eenvoudig tot complex. Deze rangschikking geldt echter wel voor kinderen met een diep verstandelijke handicap en zal met andere woorden moeten herbekeken worden indien er sprake is van bijkomende motorische beperkingen. Op pagina 84 tot en met 85 wordt een overzicht gegeven van hoe men de verschillende vaardigheden kan aanleren.

Ware, J. (1994). Microcomputers: Do they have a part to play in the education of children with PMLDs? In J. Ware, *Educating children with profound and multiple learning difficulties* (pp. 99-110). London: David Fulton Publishers.

In dit hoofdstuk beschrijft Ware ten eerste de zinvolheid van het gebruik van computers bij kinderen en volwassenen met ernstige meervoudige beperkingen. Eén van de stellingen die zij maakt is dat de computer enkel zinvol is als je hem gebruikt op een manier die aansluit bij de ontwikkeling van het kind of de volwassene. In het vervolg van het hoofdstuk worden dan ook een aantal standpunten over cognitieve ontwikkeling bij deze doelgroep aangehaald alsook de manier waarop de computer hierbij kan aansluiten. Om af te sluiten, worden de resultaten van twee onderzoeken naar het gebruik van computers bij kinderen met ernstige meervoudige beperkingen weergegeven.

Ontwikkelingsstimulerende activiteiten (toegespitst op de ontwikkeling van adaptieve vaardigheden)

Bat-Haee, M.A. (2001). A longitudinal study of active treatment of adaptive skills of individuals with profound mental retardation. *Psychological reports*, 89(2), 345-354.

Relevant in dit artikel is de uiteenzetting van de essentie van 'active treatment', een techniek die gebruikt kan worden ter stimulatie van verschillende adaptieve vaardigheden. De essentie van 'active treatment' bestaat uit het achtereenvolgens zetten van volgende stappen: assessment van de individuele noden van de cliënt in alle domeinen van adaptief gedrag, het neerschrijven van korte- en langetermijndoelstellingen, het bepalen van de activiteiten die in dit kader zullen gedaan worden en de periodieke evaluatie van de doelen en het bijsturen ervan. Verder in het artikel wordt een onderzoek besproken bij vijf voorzieningen voor volwassenen met ernstige meervoudige beperkingen, die gebruik maken van de werkvorm 'active treatment'. Gedurende de eerste vijf jaren van het onderzoek, werden de 64 deelnemers geobserveerd met betrekking tot de domeinen: 'kleden', 'verzorging', 'zindelijkheid', 'eten', 'communicatie' en 'sociale interactie'. Voor elke deelnemer werd een basislijn van vaardigheden vastgesteld. Gedurende de vijf jaren die volgden, werd elke deelnemer om de 3 maanden geëvalueerd. Met betrekking tot de meeste domeinen werd er vooruitgang geboekt. Op geen enkel domein werd er (ondanks het ouder worden van de deelnemers) achteruitgang vastgesteld.

Fraser, B.A., Hensinger, R.N., & Phelps, J.A. (1987). Activities of daily living. In B.A. Fraser, R.N. Hensinger, & J.A. Phelps, *A professional's guide. Physical management of multiple handicaps* (pp. 151-181). Baltimore: Brookes.

Dit hoofdstuk behandelt verschillende problemen die bij personen met ernstige meervoudige beperkingen, gedurende activiteiten van het dagelijkse leven, kunnen voorkomen. Er worden aanwijzingen gegeven over wat er kan worden gedaan om aan deze problemen tegemoet te komen. De auteurs noemen ten eerste zaken die de begeleiders kunnen helpen bij bijvoorbeeld het voeden van een persoon. Wat echter in het kader van dit onderwerp interessant is, is dat er ook hulpmiddelen, technieken, etc. worden aangegeven die de persoon met de beperkingen zelf kunnen helpen om op deze domeinen meer onafhankelijk te worden.

Fredericks, H.D.B. (1980). *The teaching research curriculum for moderately and severely handicapped: Self-help and cognitive*. Springfield: Thomas.

Dit boek geeft een overzicht van een volledig programma om de ontwikkeling van adaptieve en cognitieve vaardigheden bij personen met ernstige meervoudige beperkingen te stimuleren. Het boek is opgebouwd uit 10 hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk geeft men uitleg over hoe het boek is opgesteld en over hoe men het kan gebruiken. De verschillende hoofdstukken omvatten telkens één curriculumdomein. Elk curriculumdomein wordt opgedeeld in verschillende vaardigheden. Deze vaardigheden worden op hun beurt onderverdeeld in fases. Elke fase wordt nog eens onderverdeeld in stapjes. Op pagina 5 wordt een duidelijk voorbeeld gegeven ter illustratie van de opbouw van het boek. Ook wordt er uitgelegd wat men kan doen opdat een persoon een verworven vaardigheid zou behouden. Verder wordt een deel van dit hoofdstuk gewijd aan het gebruik van hulpmiddelen. In hoofdstuk 2 wordt een assessment-procedure uiteengezet. Deze procedure helpt de begeleider bij het bepalen van de beginsituatie van een cliënt, met andere woorden bij welke vaardigheid men het best kan starten. In hoofdstuk 8, 9 en 10 worden respectievelijk de domeinen 'voorbereidend lezen en lezen', 'schrijven' en 'nummers', behandeld. Vaardigheden die aan bod komen zijn bijvoorbeeld het vergelijken van kleuren, het vergelijken van vormen, het vinden van kleuren, een potlood vasthouden, een lijn trekken, een cirkel maken, tot 25 tellen, nummers vergelijken, etc.

Hogg, J. & Sebba, J. (1986). *Self-help skills. Profound retardation and multiple impairment* (pp. 211-230). London: Croom Helm.

Er wordt een overzicht gegeven van activiteiten die de ontwikkeling op de domeinen 'zindelijkheid', 'aankleden', 'eten' en andere (een erg korte uiteenzetting over welke andere vaardigheden in dit kader nog aan bod zouden kunnen komen) kunnen stimuleren.

Jegard, S., Anderson, L., Glazer, C. & Zaleski, W.A. (1980). Self-help skills. In S. Jegard, L. Anderson, C. Glazer & W.A. Zaleski, *A comprehensive program for multi-handicapped children. An illustrated approach* (pp. 107-125). Saskatoon: Buckwold Centre.

In dit hoofdstuk worden er activiteiten weergegeven die van hulp kunnen zijn bij het aanleren van adaptieve vaardigheden op de domeinen 'eten', 'zindelijkheid', 'wassen' en 'aankleden' bij kinderen met meervoudige beperkingen.

Lowman, D.K. (2004). Mealtime skills. In F.P. Orelove, D. Sobsey & R.K. Silberman (Eds.) (2004), *Educating children with multiple disabilities*. A

collaborative approach (pp. 317-354). Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.

Een groot deel van dit hoofdstuk wordt gewijd aan methoden om basale eetvaardigheden (zoals drinken van een glas, eten met een lepel, etc.) te stimuleren. Ook worden er enkele valkuilen weergegeven.

Lowman, D.K. (2004). Self-Care skills. In F.P. Orellove, D. Sobsey & R.K. Silberman (Eds.) (2004), *Educating children with multiple disabilities. A collaborative approach* (pp. 101-143). Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.

Dit hoofdstuk geeft een aantal oorzaken van slechtlopende toiletsituaties, kledingssituaties en persoonlijke hygiëne bij personen met ernstige meervoudige beperkingen. Bij elk van deze situaties beschrijft men verschillende technieken om vaardigheden aan te leren. Afhankelijk van de oorzaak van het probleem kan men één van deze technieken of een combinatie ervan aanwenden.

Mori, A.A., & Masters, L.F. (1980). Planning educational activities for adaptive skills training. In AA Mori & L.F. Masters (1980) *Teaching the severely mentally retarded. Adaptive skills training* (pp. 45-78). Germantown: Aspen systems corporation.

Mori en Masters zetten een algemene strategie uiteen voor het aanleren van adaptieve vaardigheden. Ten eerste komt het verwerven van informatie over de mogelijkheden en beperkingen van de persoon aan bod. Ten tweede dient men doelen voorop te stellen, waarbij het belangrijk is dat ze aansluiten bij de sterkte/zwakte-analyse die in de vorige stap werd opgesteld. Vervolgens geven de auteurs enkele tips voor succesvolle instructie (welke inhoud kan men overbrengen en op welke manier). Tot slot wijden de auteurs een stuk van dit hoofdstuk aan het gebruiken van bekrachtigers (die meestal in combinatie met bovengenoemde instructie gebruikt worden).

Pelland, M. &, Falvey, M.A. (1986). Domestic skills. In Falvey, M.A., *Community-based curriculum. Instructional Strategies for Students with Severe Handicaps* (pp. 77-99). Baltimore: Paul.H.Brookes.

In dit hoofdstuk wordt een kader aangereikt voor het stimuleren van enkele vaardigheden, die verder gaan dan degene die meestal onder de noemer 'adaptief gedrag' besproken worden. Naast vaardigheden zoals aankleden en zindelijkheid, komen ook vaardigheden met betrekking tot het huishouden, gezondheid, sociale interactie en familiaal leven aan bod.

Tawney, J.W. &, Sniezek, K.M. (1985). Educational programs for severely mentally retarded elementary-age children: Progress, problems, and suggestion. In D. Bricker & J. Filler, *Severe mental retardation: From theory to practice* (pp. 76-118). Reston: Council for exceptional children.

Met betrekking tot dit thema, zijn de pagina's 82 tot en met 84 interessant. In dit deel van het hoofdstuk wordt er een overzicht gegeven van een mogelijke inhoud van een curriculum voor lagere-schoolkinderen met een diep verstandelijke beperking. Een deel van dit overzicht gaat over het verwerven van adaptieve vaardigheden. Met betrekking tot de domeinen 'eten', 'aankleden' en 'verzorging', wordt er een overzicht gegeven van verschillende deelvaardigheden. Ze werden gerangschikt van eenvoudig tot meer complex.

Deze rangschikking geldt echter wel voor personen met diep verstandelijke beperkingen en zal met andere woorden moeten herbekeken worden indien er sprake is van bijkomende motorische beperkingen. Op pagina 84 tot en met 85, wordt er een overzicht gegeven van hoe men deze vaardigheden kan aanleren.

LINKS

<http://www.hetprikkelkje.com/>

Naast een overzicht van een aantal algemene zaken die de ontwikkeling van jongeren met ernstige meervoudige beperkingen kunnen stimuleren, worden er expliciete suggesties gedaan over stimulerend (en zelf te maken) materiaal.

<http://www.klik.org/>

Dit is de website van het maandblad KLIK, een magazine voor begeleiders van personen met verstandelijke beperkingen. Op deze site staat er een aparte link naar webpagina's over personen met ernstige meervoudige beperkingen. Naast een agenda met interessante activiteiten, zijn er ook pagina's voorzien voor interessante boeken (voor zowel begeleiders als cliënten), artikels, columns, materialen, tips, etc. Onder andere aan de thema's 'stimulering van cognitieve ontwikkeling' en 'stimulering van adaptief gedrag' wordt er op deze website aandacht geschonken.

<http://www.methodieken.nl/>

Deze site biedt een overzicht van methodieken en benaderingswijzen in de ondersteuning van mensen met een verstandelijke beperking en gedrags- en ontwikkelingsproblemen. Naast dit overzicht, worden er ook referenties van literatuur en interessante sites weergegeven. Onder andere de domeinen 'cognitieve ontwikkeling' en 'adaptief gedrag', komen aan bod.

<http://www.mens-en-samenleving.infonu.nl/pedagogiek/16368-cognitieve-ontwikkeling-van-kinderen.html/>

Via deze link kan een interessant overzicht gevonden worden van verschillende theorieën over de cognitieve ontwikkeling.